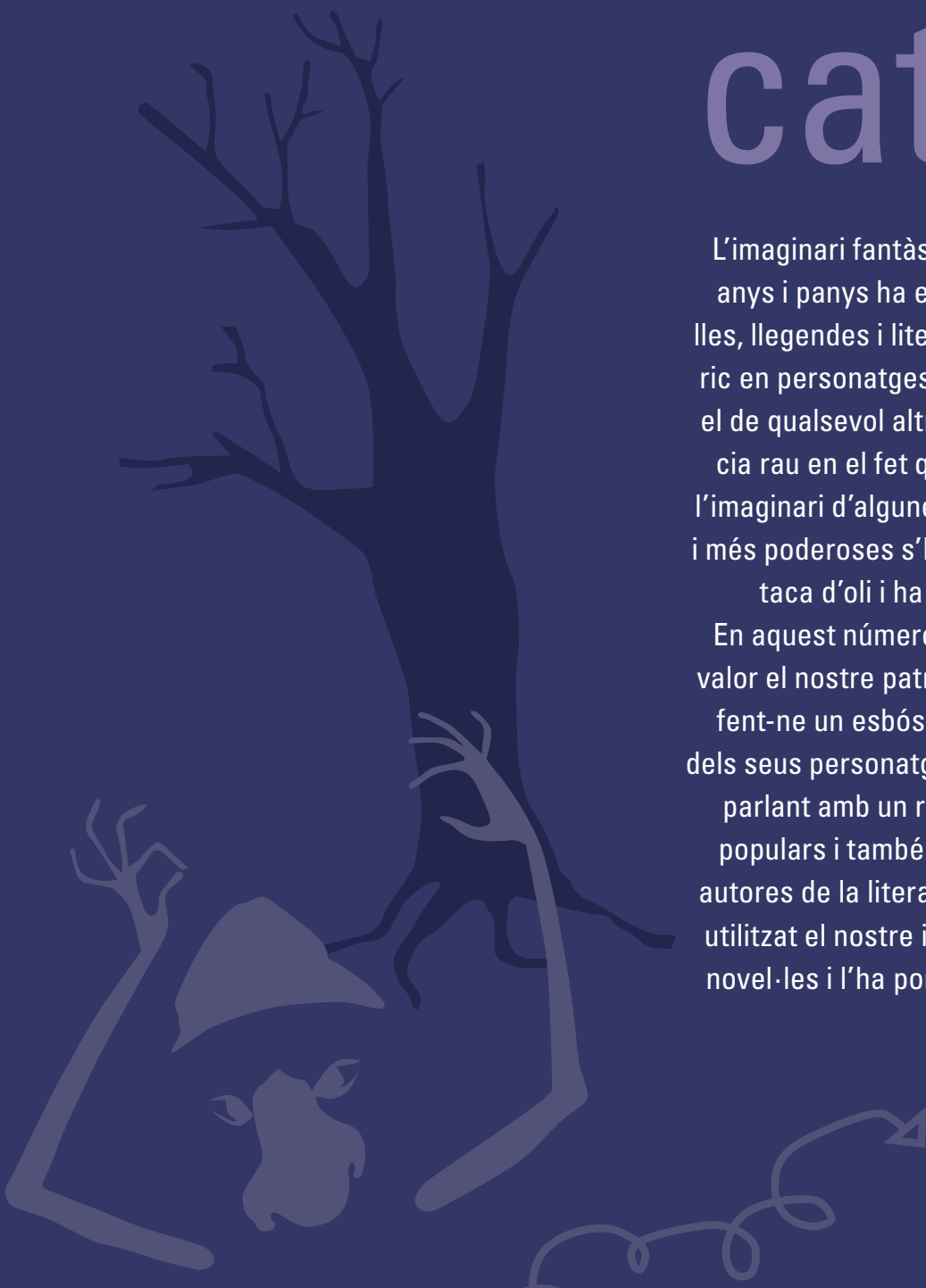

Monogràfic

L'imaginari fantàstic català

L'imaginari fantàstic català, que durant anys i panys ha estat nodrit per rondalles, llegendes i literatura popular, és tan ric en personatges, fets i paisatges com el de qualsevol altra cultura. La diferència rau en el fet que, en l'època actual, l'imaginari d'algunes cultures més grans i més poderoses s'ha escampat com una taca d'oli i ha esdevingut universal.

En aquest número hem volgut posar en valor el nostre patrimoni literari popular, fent-ne un esbós històric, triant alguns dels seus personatges més emblemàtics, parlant amb un recopilador d'històries populars i també amb una de les grans autores de la literatura catalana, que ha utilitzat el nostre imaginari en les seves novel·les i l'ha portat arreu del planeta.

ELS ESTRATS DE LA RONDALLÍSTICA TRADICIONAL CATALANA

Tots els territoris del món tenen la seva literatura d'arrel tradicional, i els Països Catalans no en són una excepció. Altra cosa és que els catalanoparlants la coneguem o la divulguem a ple ret. O que, dins la seva especificitat territorial, la nostra sigui ostentosament diferent de la resta. Per conèixer els elements de la literatura fantàstica catalana de transmissió oral caldrà fixar-se en les coordenades que han anat conformant el corpus que ha arribat fins a nosaltres.

Il·lustració de Neus Bruguera.
Banyeta. Destino

L'espai: entorn i territori

Traslladem-nos a l'època dels primers assentaments neolítics, quan l'home es fixarà en els accidents geogràfics més destacats del seu entorn: cims, coves, fonts... per fer-los servir com a punt d'ancoratge. S'interessarà a saber per què aquell cim, roca o gorg són així i no aixà, perillosos o propicis, grans o petits, constants o vel·leïtosos, etc. I en sorgirà una explicació cenyida a una lògica molt versemblant, més fantàstica que científica, perquè per al concepte de ciència calen segles d'observació i anàlisi. Però per admetre que allò ho ha d'haver fet algú molt més fort, o hàbil, o estrany que nosaltres n'hi ha prou amb una lògica primària, semblant a la dels infants que atribueixen maldat a la pota de la cadira amb la qual han topat.

A cadascuna de les qualitats de força, saviesa, destresa o raresa, etc., se l'encarnarà en un ens ontològic i se li donarà un nom, que es transmetrà als descendents, els quals, progressivament, li atorgaran personalitat, aspecte i tarannà. Heus aquí l'animisme fantàstic i també els pretèrits mites cosmogònics, que, temps a venir, donaran origen a les llegendes.

El temps: migracions i cultures

Si bé les coves romanen, les persones passen. La cultura catalana és feta de successives onades migratòries, que s'han anat solapant les unes a les altres, amb aportacions diferenciades que, a la curta o a la llarga, s'amalgamen en un mestissatge on resulta difícil –i probablement fal·laç– intentar destriar què pertany a qui, on i quan. Si a una comunitat s'hi sobreposa un paradigma cultural més ampli, més nombrós, més prepotent o més seductor i convincent, les tradicions locals canviaran.

La romanització, el cristianisme, el feudalisme, l'alfabetització, el Romanticisme, i més contemporàniament la globalització digital i mediàtica, han estat o són vectors de moltíssima força en l'evolució del nostre imaginari col·lectiu. Per tant, ben poca cosa queda, dins del nostre corpus literari tradicional, que sigui intrínsecament definidor d'una identitat autòctona. Tanmateix, aquest requisit purista ja no es deu trobar enlloc...

Una literatura mediterrània

La literatura tradicional catalana deu a la romanització un substrat literari estès per tota la conca mediterrània. Gràcies a les rutes d'intercanvi comercial que la *pax romana* afavoria, ens van arribar elements narratius de l'antic Egipte, de les cultures sumèries i assíries, de les gregues, i de l'Índic. I amb la implantació, en tot el territori, d'uns *castris* plens de mercenaris arreplegats d'aquí i d'allà, vam incorporar altres elements més bàrbars o toscs. Aquesta amalgama de cultures, mites i personatges sobreposats a les tradicions autòctones fa que sigui tan fàcil entreveure en la figura del nostre Joan de l'Ós Hèracles, un semidéu de la mitologia grega, sempre armat amb una porra tal com Joan du una barra de ferro (ós en llatí és *ursus*, i d'aquí en van derivar tant la paraula *ós* com la paraula *ogre*. I alerta al detall de la introducció de la tècnica metal·lúrgica dins una societat on óssos i noies copulen!). En aquesta rondalla, però, s'hi entreveuen indicis d'altres cultures primerenques, com en Bufim-Bufaina i la tropa de gegants prodigiosos que encarnen les malvestats de la natura. El cas és que amb la romanització hi ha una

gran part de la nostra rondallística, suposadament autòctona, que compartim, detall amunt detall avall, amb tota la meitat nord del Mediterrani, especialment en aquells llocs on la llengua deriva del llatí.

Una tradició cristianitzada

Al capdavant, els habitants de l'Imperi Romà es van convertir al cristianisme, però no tots, ni alhora, és clar! L'imperi havia deixat de banda molts reductes als quals ni li interessava arribar ni en treia profit, com aquell Alt Pirineu del qual Juli Cèsar va dir que era «imponent, fosc i inútil». I, quan l'imperi va caure, va ser l'Església qui es va ocupar d'anar convencent la gent d'aquells paratges de la bondat dels seus propis personatges llegendaris, altrament dits «sants», o de la maldat del seu enemic secular, altrament dit «diable». Així és com, per exemple, un gegantàs que es dedicava a carregar gent per passar el riu —una mena de divinitat amb la qual calia avenir-se per no ser endut per les aigües?— es convertirà en sant Cristòfol, avui dia patró dels automobilistes. I, com ell, sant Jordi i tants i tants d'altres, la llegenda cristianitzada dels quals es pot llegir en l'obra de Jacopo da Varazze *Legenda aurea* (1260).²

De l'empremta de la cristianització dins el nostre rondallari se'n pot explicar almenys un detall curiós. En moltes rondalles populars catalanes hi surt un personatge femení, sovint en forma de velleta, que ajuda la protagonista, i que al capdavant resulta que és ni més ni menys que la Mare de Déu. Doncs bé, segons els estudis de l'arqueòloga i antropòloga Isaure Gratacós,³ en aquest Pirineu recòndit on encara no fa tants anys la societat era fortament matriarcal, hi havia, a l'Alta Edat Mitjana, la creença ferma en una mena d'esperit de la natura que habitava a les fonts, anomenat en llengua proto-ibèrica *marí* i, posteriorment, fada o, sobretot, dama, a qui hom s'encomanava per tenir bones collites, pastures i, sobretot, per evitar tempestes i rierades. Però no se l'havia de molestar, perquè una *marí* (o aloja, com explica Joan Solé en aquest mateix *Faristol*) pot ser tant beneficiosa com irascible, i per això, en contra del que imposaria el sentit comú, moltes de les cases i les bordes del Pirineu central tenen la porta d'esquena a la deua d'aigua més propera. Als primers evangelitzadors d'aquell territori, als segles ix i x, els devia resultar fàcil reconvertir *marí* en Maria, i posar sota l'advocació mariana els indrets on es deia que exercien els seus poders aquelles dames. Moltes contalles on hi apareixia una *marí* o dama de la font per ajudar convertiran aquest personatge en Mare de Déu, tal com ho va fer el rector de Lorda quan, en ple segle XIX, va interrogar una innocent Bernadeta Sobirós que, impregnada d'aquelles rondalles que havien estat la seva única formació educativa, repetia sens parar que «havia vist una dama prop de la font»,⁴ a l'indret on ara hi ha el santuari miraculós.

Una estructura feudal

A la Baixa Edat Mitjana, amb el feudalisme, les grans figures que protagonitzaven els mites i llegendes es rebaixen fins a l'estadi de la rondalla. Si abans eren herois d'un altre món, és a dir, semidéus inabastables, ara les figures superiors seran reis terrenals, amb el seu castell i les seves usuals aficions a caçar, a guerrejar, a casar-se i a perllongar la dinastia. No seran especialment forçuts, com Hèracles, ni metamòrfics, com la Mare de Déu, ni tan sols assumiran el protagonisme de la història, sinó que tindran un paper secundari que basta per desencadenar el relat: «Això era un rei que es va perdre caçant», o «una reina que no tenia fills»... Però convé no creure que els prínceps i les princeses de les rondalles són també un calc jeràrquic de l'estructura social feudal. La paraula *princeps*, en llatí, és un derivat de *primus inter pares*, és a dir, el més destacat entre els seus semblants, i els protagonistes de les rondalles meravelloses rarament són fills de rei, sinó més aviat llenyataires, pagesos, pastors i pastores, filadores, etc., gent humil que, a través d'una peripècia iniciàtica, accedirà feliçment al lloc més destacat de la societat, perquè han sabut propiciar-se l'ajut d'unes fabuloses criatures, com ara follets o fades, provinents d'una antiga mentalitat animista i silvana. Assenyalem que és en aquest període quan s'introdueix l'amor com a motor del relat, cosa abans insòlita. És clar que som a l'època dels trobadors i de l'amor cortès... i, força sovint, de revoltes remences! I també som a l'origen dels burgs i les viles noves, on comedians rodamins representen les faules derivades dels contes del *Pantxatantra*, del provençal *Roman de Renart* o del lull·lià *Llibre de les bèsties*, on s'escarneix els poderosos i s'exalça els murrís.

A tot Europa, aquestes rondalles i contarelles d'origen medieval són si fa no fa. Les del nostre país potser tenen boscos menys frondosos que els de les rondalles germàniques,

Il·lustració de Pep Montserrat. *Aladí i la llàntia meravellosa*. La Galera

i monarques una mica menys prepotents i més mariners, que fins i tot conquereixen illes i terres llunyanes.

Romanticisme i alfabetització

A Catalunya, Romanticisme, alfabetització del poble i Renaixença coincideixen i s'amalgamen entre si. A mesura que l'ideari romàntic impregna una burgesia nascuda arran de la Revolució Industrial, germinarà aquella idea d'identitat nacional que donarà peu al moviment de la Renaixença. Poetes i dramaturgs pouaran de les antigues llegendes personatges com Otger Cataló, a qui atorgaran el rol de pare de la pàtria (encara que, si mai va existir, devia ser un bestiola), i a partir de fragments de la tradició oral es construirà una magnífica literatura lírica i dramàtica en consonància amb els més purs ideals romàntics de bellesa, bondat, dissort, justícia, etc., fent anar les dones d'aigua, els cavallers i la història medieval cap allí on millor es pot colpir la imaginació del poble. D'això en seran bona prova el poema *Canigó*, de Verdager, o *Mar i cel*, de Guimerà.

Paral·lelament a la implantació de l'escolaritat obligatòria, floriran els estudis folklòrics, i alguns dels seus representants compilaran aplecs de rondalles, que fixaran en un text que, encara avui, assumirà el paper de font referencial, tot i que en la majoria dels casos aquests textos han estat pudorosament esporgats de qualsevol element de mal gust. Però sort en tenim dels aplecs de Bertran i Bros, Serra i Boldú, Amades, Jordi des Racó, Valor, etc., per comprendre una mica de quins materials és o era fet el nostre imaginari col·lectiu, que, a més de llegendes i rondalles meravelloses, conté, com arreu, contes d'animals i facècies o contarelles de majordoma i senyor rector, molt menys mítics i fantàstics d'allò que era la nostra vida i tradició quotidiana uns cent cinquanta anys enrere.

La globalització actual

Tanmateix, per a un infant d'ara el seu imaginari no és fruit de les lectures folklòriques, sinó més aviat de les pantalles que té al seu abast, que li comuniquen un entramat narratiu fet de sèries, videojocs, espots publicitaris, pel·lícules i curtmetratges. És evident –i fàcilment constatable– que coneixen millor la Peppa Pig que no pas Comare Guilla, Disney World més que no pas el Castell d'Irès i no Tornaràs, o Voldemort més que no pas el Comte Arnau. Cal reconèixer que la força de la imatge és superior a la del text, i que no hi ha pressupost per imposar les produccions nostrades arreu del planeta.

L'avantatge d'aquesta superposició mediàtica és que permet als nostres infants sentir-se participants d'una cultura universal, com quan, al neolític, es creia que la cultura universal era la del nostre clan, perquè la noció d'univers era aleshores tan lluny d'existir com ho estic jo ara de donar una panoràmica detallada del nostre imaginari fantàstic. Ho sento, però hi ha tasques que només un sobrehumà heroi llegendari podria dur a terme.

1. Vegeu, per exemple: http://blocs.gracianet.cat/lelefant_trompeta/2008/11/03/els-origens-de-el-joan-de-los/

2. En català podeu llegir-lo a *Llegenda daurada de Jacopo da Varazze*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1977.

3. GRATACÓS, Isaure. *Femmes Pyrénéennes*. Toulouse: Privat, 1987.

4. FÀBREGAS, Xavier. *Les arrels llegendàries de Catalunya*. Barcelona: La Magrana, 1987.

5. Més recentment, és imprescindible llegir COLL, Pep. *Viatge al Pirineu fantàstic*. Barcelona: Columna, 2005, o, del mateix autor, *Muntanyes maleïdes*, Ed. 62, 2008.